

HET KNEKELVELD OP GROENESTEEG EN OUDE LEIDSE BEGRAAFPLAATSEN

Wat bezoekers niet zien

Op de begraafplaats Groenesteeg ziet de bezoeker aan de oostkant op het talud van de Zijlsingel (voor de kenners: naast vak K aan de andere kant van het Eikenlaantje) een groot stuk grond zonder grafstenen. Het oogt als een netjes onderhouden stukje natuur, dat ruimte geeft aan de vogels als broed- en foerageergebied. Er staat ook een aantal bijenkasten. Een imker, Bram de la Rie, onderhoudt de kasten en het bijenvolk. De werkbijen vliegen vrij rond en door hun bestuivings-activiteiten leveren ze een belangrijke bijdrage aan de flora op de begraafplaats. Dit stukje natuur heet niet “Bijenveld” of “Eikenveld”, wat je zou verwachten na bovenstaande beschrijving. Nee, dit stuk van de Historische Begraafplaats Groenesteeg is genoemd naar wat een bezoeker niet ziet: hier liggen duizenden botten. Het is een knekelveld. Wat dat is en waarom en hoe het is aangelegd, vertellen we in het vervolg.

1. Knekelveld met bijenkasten (2025)

Wat is een knekelveld?

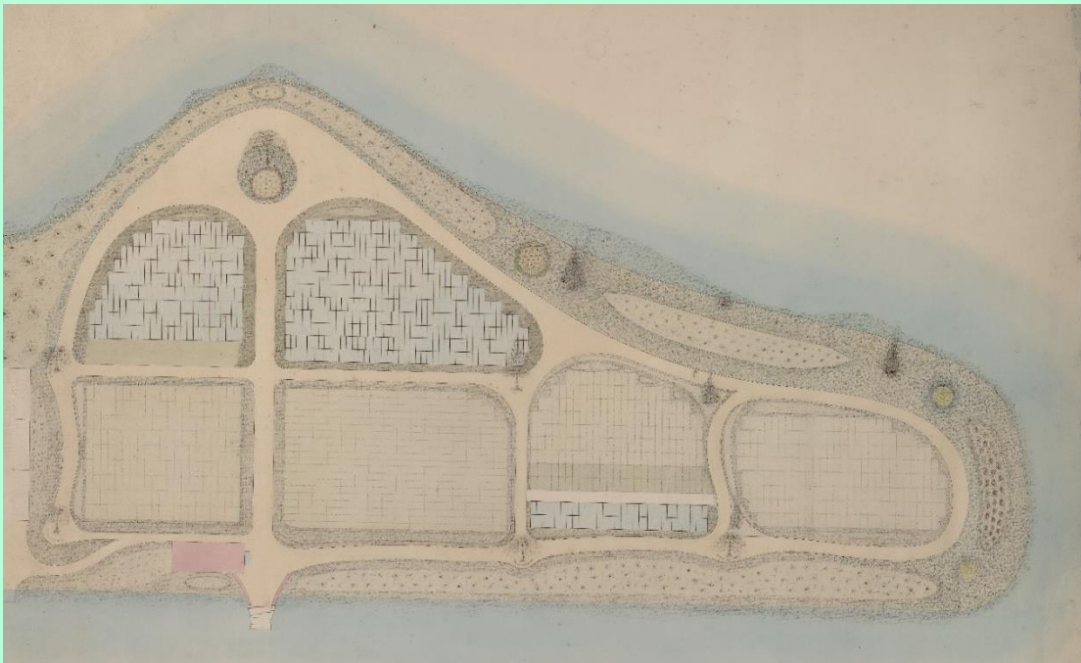
Een knekelveld ("veld waar botten liggen"), ook wel een knekelgraf, knekelput, knekelhuis of knekelkuil, is een verzamelplaats op een begraafplaats waar de beenderen van overledenen werden herbegraven nadat hun oorspronkelijke graven waren geruimd. Dit gebeurt vaak wanneer de grafrechten zijn verlopen en er plaats moet worden gemaakt voor nieuwe graven.

Tegenwoordig wordt zo'n knekelveld met de minder lugubere naam 'verzamelgraf' aangeduid. Alleen op sommige oude begraafplaatsen, zoals op de historische begraafplaats Groenesteeg, heet het nog steeds een knekelveld of een knekelhuis.

In de 19e eeuw waren er in Leiden, dat toen nog begrensd werd door de Singels, zes begraafplaatsen. Die waren allemaal aangelegd op bolwerken die deel uitmaakten van de oude verdedigingswal langs de Singels en nutteloos waren geworden door de ontwikkeling van grotere kanonnen. De bolwerken lagen hoog en dat zorgde ervoor dat het grondwater niet verontreinigd werd en voorkwam ook dat er door het grondwater problemen ontstonden met de ontbinding van de lijken (aan het einde van dit artikel treft u een kader aan over deze oude Leidse begraafplaatsen).

Het knekelveld op Groenesteeg

Het knekelveld op Groenesteeg is in 1898 aangelegd. Na een eerder voorlopig ontwerp, kwam toen een definitief ontwerp. Dat gebeurde tijdens de uitbreiding van de begraafplaats met de vakken A1, H, J, en K in de periode 1890-1900. Het knekelveld kreeg toen een oppervlakte van ca. 800 m².

2. Tekening voor het ontwerp van de uitbreiding met ook het knekelveld

Werkverschaffing

Vanaf 1898 is dit massagraf in gebruik genomen om er de beenderen in te begraven van personen wiens graf op Groenesteeg werd geruimd. Zo is dit ruim dertig jaren het geval. Toen kwamen er andere 'bewoners' bij.

In de jaren dertig van de twintigste eeuw is er overal - internationaal, in Nederland, maar zeker ook in Leiden - sprake van grote werkloosheid. De Leidse Gemeentelijke Dienst voor Sociale zaken komt met een plan om hier iets aan te doen door op kosten van de gemeente extra werkgelegenheid te scheppen. Een van de projecten behelst het ruimen van oude begraafplaatsen en om daar het stichten van nieuwe bedrijven mogelijk te maken.

In de Leidsche Courant van 20 november 1931 is te lezen dat dit plan zeer waarschijnlijk een vijftigtal mensen de hele winter werk kan verschaffen. Hiermee wordt natuurlijk het werkloosheidsprobleem niet opgelost, maar alle beetjes helpen.

Een voordeel van dit plan, bedacht door de heer Tjeerd Simon Goslinga, wethouder van Sociale Zaken en voorzitter van de Commissie van de Stedelijke Lichtfabrieken, is dat het de gemeente Leiden geen onnodig geld kost. De Lichtfabrieken hadden al in 1916 het kerkhof op het Papegaaisbolwerk, gelegen bij de voormalige Marepoort, aangekocht.

3. Rechts de Huigbrug, op de achtergrond de Gasfabriek en Stedelijke Lichtfabriek (ca. 1948)

In 1910 was op deze begraafplaats, het huidige Energiepark, het laatste lijk ter aarde besteld. Volgens de toenmalige Wet op de Lijkbezorging moest een lijk twintig jaar rusten voordat het graf geschud mocht worden. Daarom kon in 1931 begonnen worden met het ruimen van alle graven op de begraafplaats aan de Marepoort. Omdat men van mening was dat er nog wel menselijke overblijfselen gevonden zouden worden, werd uit piëteit jegens de nabestaanden besloten voor deze overblijfselen een andere plaats te vinden.

Met de Commissie van Fabricage der Begraafplaatsen werd overeenstemming bereikt om deze knekels over te brengen naar een massagraf op de begraafplaats aan

de Groenesteeg, waar sinds 1910 geen nieuwe graven meer mochten worden uitgegeven. Het daar bestaande knekelveld werd in 1931 uitgebreid tot ruim 1000 m².

De overblijfselen van de lijken op de begraafplaats aan de Marepoort werden opnieuw gekist en bijgezet in het massagraf op de begraafplaats aan de Groenesteeg. Al het werk hiervoor werd uitgevoerd door de tewerkgestelden van de Arbeidsbeurs¹.

De grond, die van de begraafplaats Groenesteeg was vrijgekomen, bestond uit 1424 m³ schoon zand. Ook hiervoor vond men een bestemming. Het werd per schuit naar een steiger aan de Zijl vervoerd en vandaar met kiepkarren via smalspoor naar een terrein bij de Driftstraat, een zijstraat van de Lage Rijndijk, gereden. Daar werd het zand gestort voor het later aanleggen van kinderspeelsterrein in het Oosterkwartier. De schippers die het zandvervoer regelden, waren ook werkloos, dus ook voor hen was dit een werkgelegenheidsproject.

4. Ambonstraat noordzijde in aanbouw met daarachter het speelterrein "Oosterkwartier", vanaf de Sumatrastraat naar het noordwesten gezien. Op de achtergrond in het midden huizen aan de Driftstraat en rechts de Atjehstraat (ca. 1934)

Nadat het werk op de begraafplaats Groenesteeg gereed was, werd de begraafplaats aan de Marepoort verder opgeruimd. Ook daarbij kwam zand vrij, dat werd gebruikt voor de aanleg van de Rijnsburgerweg tot aan de Maredijk. Deze weg werd eveneens door werkelozen en met steun van de regering voor modern vervoer gereed gemaakt.

---

¹ De Arbeidsbeurs was een publieke instelling waar werkzoekenden en werkgevers samen werden gebracht om vraag en aanbod van arbeid te coördineren.

Dat gold tevens voor een weg die de Rijnsburgerweg met de Lage Mors moest gaan verbinden.

Toen de werkzaamheden klaar waren, viel in de Leidsche Courant van 16 december 1932 te lezen:

'Nadat Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland de afgraving van de begraafplaats hadden goedgekeurd, werd op 10 November 1931 met het graven van het massagraf begonnen, waarbij 12 personen arbeid verrichtten. Weliswaar had het transport met grootere schuiten plaats kunnen vinden, doch de voorkeur werd gegeven aan de kleinere schuiten, omdat er op deze werk was voor 12 personen in plaats van voor 6. Dank zij de welwillende houding der firma Boot, kon de lossing van het zand geschieden in de haven en op het terrein van die firma. Het verdere transport geschiedde over de 300 meter smalspoor met paarden-tractie.'

5. Scheepswerf Boot op de noordelijke punt van het huidige Waard-eiland

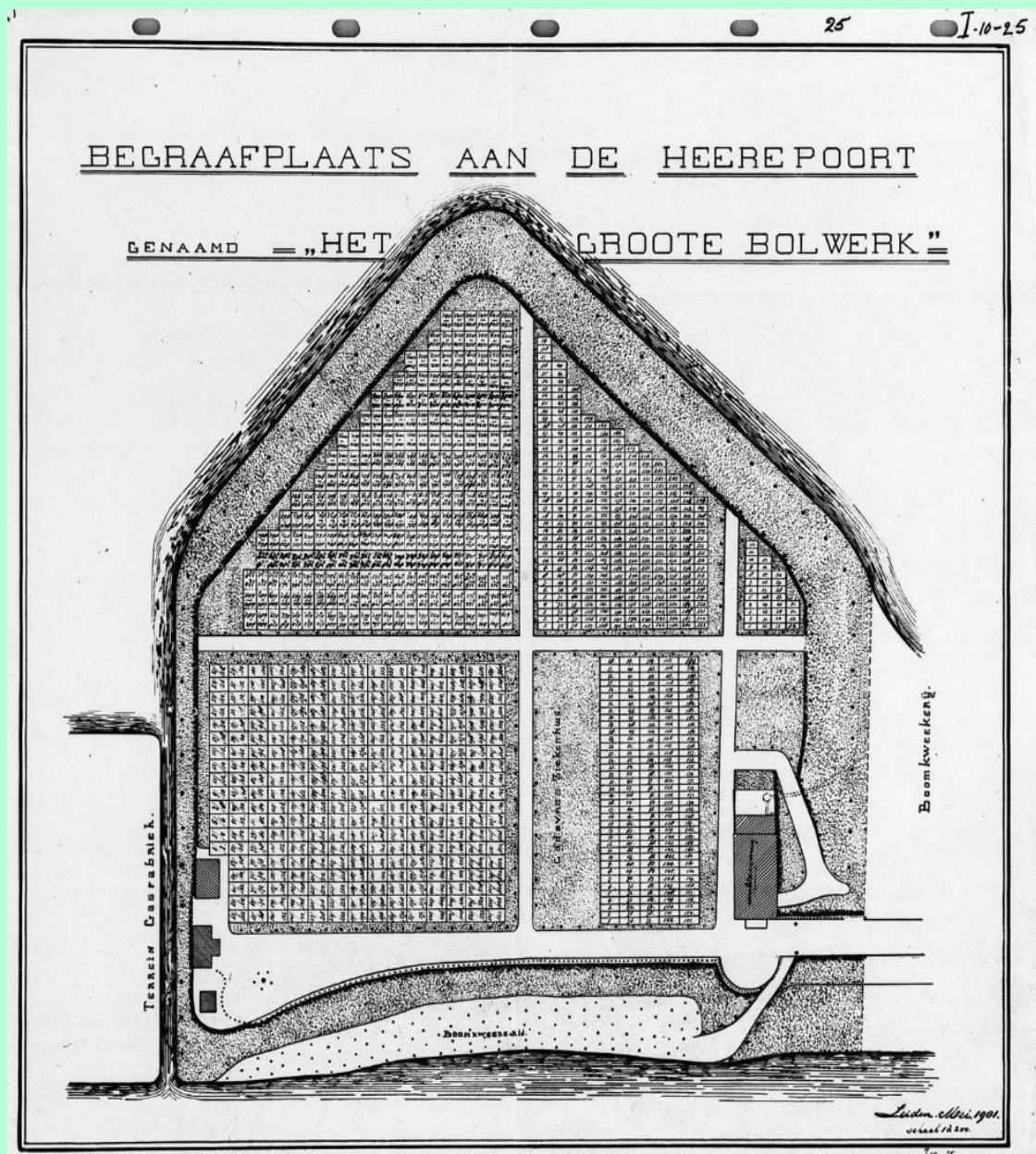
Het inrichten van het massagraf op de begraafplaats Groenesteeg duurde van 10 November - 9 December 1931. In dien tijd werden vervoerd 1424 m³ zand in 160 schuiten. De afgraving van de voormalige begraafplaats Marepoort ving aan op 26 November 1931. De meeste tewerkgestelden hadden nog nimmer dergelijke werkzaamheden verricht. Het vorderde eenige weken aler deze arbeiders behoorlijke vaardigheid hadden verworven, doch daarna werd het werk in een bevredigend tempo verricht. Stagnatie van eenige beteekenis werd daarbij niet ondervonden. Het uurloon bedroeg 55 cts, zoodat meestal een weekloon van f 26,40 werd bereikt. Het vervoer der opgegraven menselijke overblijfselen vorderde bijzondere hygiënische voorzorgen, speciale kleeding en handschoenen werden beschikbaar gesteld terwijl de Geneeskundige Dienst voor desinfectiemiddelen zorg droeg. Er deed zich gelukkig geen enkel geval van infectie voor.'

Knekels van het Groote Bolwerk aan de Heerepoort naar de Groenesteeg

De tweede keer dat er knekels van elders naar de Groenesteeg kwamen was in 1941 en de operatie was vergelijkbaar met tien jaar eerder. De begraafplaats aan het Grote Bolwerk, ook wel Armenbolwerk genaamd, met alleen vijfde en zesde klas graven, waar armlastige mensen werden begraven, was gelegen bij de Heerepoort (het huidige Huigpark).

Deze dodenakker werd geruimd om plaats te bieden voor uitbreiding van de Gasfabriek en de Gemeentelijke Reinigingsdienst. Ook toen werden de stoffelijke overschotten in de knekelput op Groenesteeg gedeponneerd en ook toen was er sprake van werkverschaffing. Het zand dat op het Grote Bolwerk werd afgegraven, werd dit keer gebruikt voor de aanleg van enkele wegen ten noorden van de Maresingel.

6. Armenbegräafplaats op het Grote Bolwerk bij de Heerepoort

In de Handelingen van de Raad van 2 oktober 1941 stond het volgende geschreven: *‘Door de Rijksdienst voor de Werkverruiming is goedgekeurd, dat als object van werkverruiming wordt uitgevoerd de afgraving van de voormalige begraafplaats op het Groote Bolwerk. Het afkomende zand zal gebezigd worden voor straatbanen ten noorden den Maresingel, welk werk eveneens in werkverschaffing zal worden uitgevoerd. De kosten van het werk worden begroot op f 53.000,- in wel bedrag van f 25.900,- aan loonen e.a. en f 9.600,- aan toeslagen ingevolge het Besluit Loonbepaling Werkverruiming, in totaal derhalve f 35.500,- is inbegrepen. Dit bedrag kan voor subsidie uit het Werkloosheidssubsidiefonds in aanmerking worden gebracht.*

Met de Gemeente-Commissie van het Ned. Hervormd Kerkgenootschap is overeenstemming verkregen omtrent de herbegraving van de bij de afgraving tevoorschijn komende menselijke overblijfselen op de begraafplaats aan de Groenesteeg. Ten behoeve van de herbegraving zullen aan de begraafplaats eenige voorzieningen moeten worden getroffen. De gemeente zal voor een en ander aan de genoemde commissie een bedrag van f 5.750,- betalen, welk bedrag begrepen is in het hiervoren genoemde bedrag van f 53.000,-.

Het Groote Bolwerk werd door de gemeente in 1916 aangekocht met het oog op een toekomstige uitbreiding van de terreinen van de Gasfabriek. Aan deze uitbreiding doet zich thans de behoefte gevoelen.

7. Voormalige begraafplaats aan de Heerepoort in 1941

Bovendien heeft ook de Gemeentelijke Reinigings- en Ontsmettingsdienst vergroting van zijn terrein nodig, welke kan worden gevonden door een gedeelte van het Groote Bolwerk aan dat terrein toe te voegen, n.l. het gedeelte Oostelijk van de Noord-Zuid-verbinding, welke mede over het Groote Bolwerk is geprojecteerd.

Het Westelijk van die verbinding overblijvende gedeelte van het Bolwerk zal dan aan het terrein van de Gasfabriek kunnen worden verheeld.

Tenslotte

De Groenesteeg staat bekend als de begraafplaats van de rijken maar al met al hebben er dus veel meer armen een laatste rustplaats gevonden. Van veel van die rijken zijn nog de grafstenen bewaard gebleven, de armen rusten naamloos in een verzamelgraf. Een monument kregen ze wel, in 2021, op de plek waar ze ooit de eerste keer werden begraven, in het Huigpark.

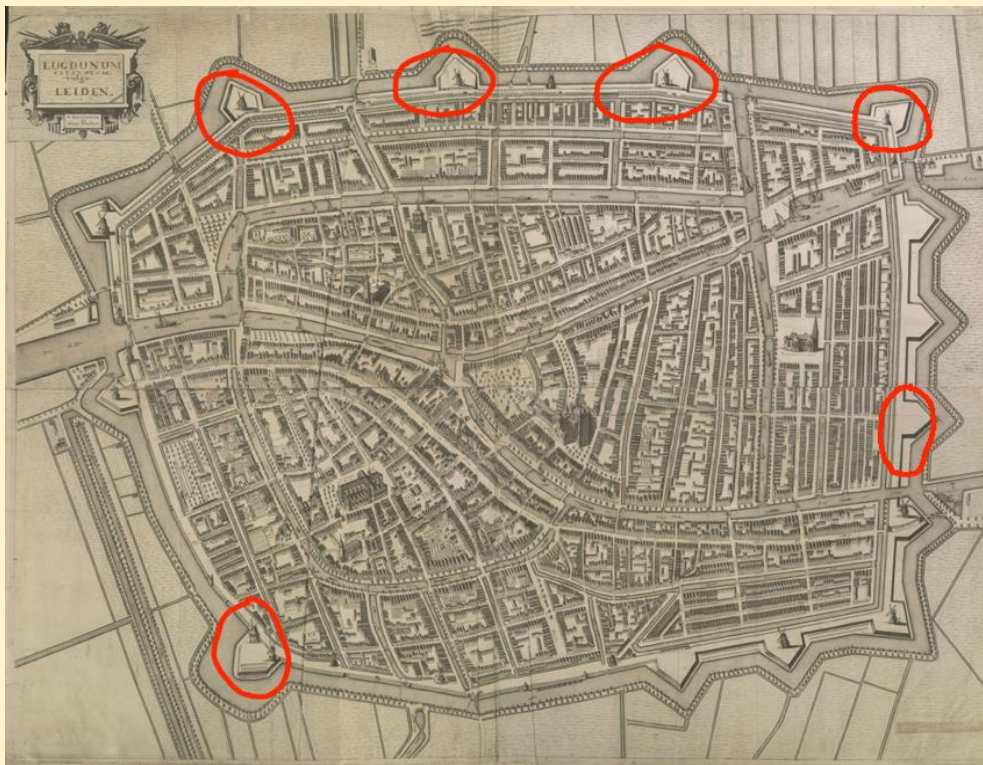

8. Gedenkbank Armenbolwerk in het Huigpark

Oude begraafplaatsen in Leiden

In de 19e eeuw waren er in Leiden, dat toen nog begrensd werd door de Singels, zes begraafplaatsen. Die waren allemaal aangelegd op de bolwerken, die deel uitmaakten van de oude verdedigingswal langs de Singels en nutteloos waren geworden door de ontwikkeling van grotere kanonnen. De bolwerken lagen hoog en dat zorgde ervoor dat het grondwater niet verontreinigd werd en voorkwam ook dat er door het grondwater problemen ontstonden met de ontbinding van de lijken. Op het kaartje hieronder zijn de begraafplaatsen aangegeven met een rode cirkel.

9. *Bolwerken met begraafplaatsen*

Het waren (beginnend links onder en met de klok mee):

- * Het Blauwe of Grote Bolwerk (waar nu de Sterrewacht staat). Deze begraafplaats is in 1635 gesticht en in 1818 gesloten in verband met een uitbreiding van de Hortus. Als compensatie werden toen twee andere begraafplaatsen gesticht: op het Papegaai's Bolwerk en het Armenbolwerk. Tussen 1719 en 1758 was hier ook een Joods gedeelte.
Rond 1860 moest dit gedeelte van de Hortus plaatsmaken voor de bouw van een echte Sterrewacht. Tot 1860 was de Leidse Sterrewacht, die stamt uit 1633, gevestigd op het dak van het Academiegebouw.
- * Het Valken- of Rijnsburger Bolwerk (bij molen De Valk): een algemene begraafplaats met tussen 1869 en 1961 een apart deel als Joodse begraafplaats, vooral voor armen en kinderen. Het niet-Joodse deel werd in 1910 gesloten. Het Joodse deel sloot in 1961; de stoffelijke resten werden overgebracht naar Katwijk.
- * Het Papegaai's Bolwerk (bij de Marepoort, waar vroeger de Gasfabriek stond) voor de middenklasse. De begraafplaats is in 1835 gesticht en in 1910 gesloten.
- * Het Grote Bolwerk of Armenbolwerk (waar nu het Huigpark is) voor de armen. Net als het Papegaai's Bolwerk, stamt deze begraafplaats uit 1818 en werd deze in 1910 gesloten.
- * De Zijlpoort voor de Rooms-Katholieken. Deze dodenakker is in 1828 gesticht en is nog steeds in functie als begraafplaats. Wel was De Zijlpoort als begraafplaats tussen 1969 en 1984 gesloten omdat deze vol was. Katholieken moesten toen uitwijken naar Rhijnhof. Na ruiming van een aantal graven kon de begraafplaats in 1985 weer heropend worden.

* Het Nieuwe Bolwerk aan het einde van de Groenesteeg voor de welgestelden. Deze begraafplaats werd in 1813 gesticht en in 1975 gesloten.

De stichting van de begraafplaatsen op het Blauwe Bolwerk en het Papegaai's Bolwerk (beide in 1635) was het gevolg van de pest, waaraan in Leiden maar liefst 13.000 personen overleden.

Rond 1900 werd duidelijk dat, door de snelle groei van de Leidse bevolking, niet alleen de Groenesteeg maar ook de andere begraafplaatsen binnen de singels hun maximumcapaciteit hadden bereikt. Om die reden kocht de Hervormde gemeente de buitenplaats Rhijnhof (toen nog Oegstgeests grondgebied) om op dat terrein een nieuwe begraafplaats aan te leggen. Dit was de eerste Leidse begraafplaats waar plaats was voor zowel arm als rijk. Voor zo ver het om protestantse doden ging dan, want Nederland was een verzuild land. Pas toen in de jaren zestig van de vorige eeuw die verzuiling afbrokkelde opende Rhijnhof haar poorten voor overledenen met een ander geloof en atheïsten.

De onderstaande tabel geeft het aantal begravingen tussen 1829 en 1910 voor elk van vijf van de zes bovenstaande begraafplaatsen (het Blauwe Bolwerk was toen al gesloten). De tabel laat tegelijkertijd zien hoe het in die periode gesteld was met de verdeling van de welvaart in Leiden: een massa armen en een kleine toplaag.

Begraafplaats	Aantal begravingen	Percentage
Valken- of Rijnsburger Bolwerk	1.148	1,3 %
Papegaai's Bolwerk	14.052	15,1 %
Grote Bolwerk of Armenbolwerk	47.685	51,4 %
De Zijlpoort	25.471	27,7 %
Nieuwe Bolwerk of Groenesteeg	4.204	4,5 %
Totaal	92.830	100,0 %

10. Voorgevel van het buiten "Rhijnhof" gezien vanuit het park (ca. 1900)

Na de opening van Rhijnhof werd er op de bolwerken niet meer begraven, behalve bij de Zijlpoort en op de Groenesteeg. Op deze laatste begraafplaats werden echter geen nieuwe graven meer aangelegd en werd alleen nog begraven in familiegraven of geruimde graven. De familiegraven waren namelijk redelijk groot. Bij begravingen werden oudere bijzettingen, waarvan alleen het gebeente restte, bovendien verzameld in aparte kistjes zodat er ruimte vrijkwam voor een nieuwe bijzetting. Als nabestaanden geen grafrechten meer betaalden werden graven meestal geheel geruimd en opnieuw uitgegeven. De resten die bij zo'n ruiming werden gevonden werden herbegraven in een verzamelgraf, ook wel 'het knekelveld' genoemd.

Bronnen

Artikelen:

- Frits Boersma (met medewerking van Lidewij Boerma): *100 Jaar Rhijnhof 1910-2020*, Uitgave Stichting Beheer Begraafplaats "Rhijnhof", 2010.
- Leon Bok: Leiden: oude (en verdwenen) begraafplaatsen, november 2009.
(<https://www.dodenakkers.nl/zuid-holland/leidenoud.html>)
- Herbert van Hoogdalem en Kees Walle: *Het Armenbolwerk of de geschiedenis van een vergeten begraafplaats*, Leids Jaarboekje 2017, pp 130-154.
- Hans L. de Jonge en Sylvia de Lange: *Benarde Veste; Leidse stadsuitbreidingen door de eeuwen heen*, Uitgave gemeente Leiden, 1997.
- Lodewijk Kallenberg: *Leidse Glorie - Rondleiding over de historische begraafplaats Groenesteeg*, 2013.
- R.C.J. van Maanen, D.C. Steures en W.M. Hettinga: *Een oase van rust – 180 jaar R.K. Begraafplaats Zijlpoort*, Stichting R.K. Begraafplaatsen Leiden, 2008.

Kranten:

- Leidsche Courant 20 november 1931 p. 9
- Leidsch Dagblad 20 november 1931 p. 1
- Leidsche Courant 16 december 1932 p. 14
- Handelingen van de Raad 2 oktober 1941 p. 2

Websites:

- <https://www.hollebeek.nl/leiden/ldnbolwerk.html>: over Leidse bolwerken

Verantwoording illustraties

1. Foto gemaakt door Lodewijk Kallenberg
2. Gemeente Leiden - Bouwtekening
3. ELO - Objectnummer PV_PV5666.11c
4. ELO - Objectnummer PV_Pv3381.3A
5. ELO - Objectnummer PV_PV31951B.1
6. ELO - Objectnummer J10-25
7. Via Herbert van Hoogdalem en Kees Walle
8. bambasteenhouders.nl/portfolio-item/gedenkteken-lokaal-monument-functioneel
9. ELO - Objectnummer - PV_PV362
10. ELO - Objectnummer PV_PV32048A.3

Auteurs:

Lodewijk Kallenberg en Peter de Leeuw (september 2025).

Met dank aan Bertram Wesselman.